

յուրի թարձր դազաթներին ամիսներով կուտակելուդ ձյան շերտերից ու մթնոլորտային տեղումներից։ Այս պատճառով ներքին դետերի մեծ մասըն ամռանը սակավաջուր է դառնում, մասամբ նաև՝ լողորովին շորանում։ Ներքին ջրերով հարուստ է նահանդի միջին, հաակապես արևելյան մասը։ Եջիլ-իրմաքից դեպի արևելք, հաջորդաբար, Սև ծովն են թափվում մեծ ու փոքր հետևյալ դետերը՝ Զաթուդը, Ճևիզ-տերեն, Տուլամոնը, Մեւլեթը, Տոռնասուն, Կիրասոնը, Գասապ-սուն, Զիֆ-րեն, Կալբան, Խուրշուդը, էլաշուն, Ֆոլը, Կալամինան, Տեղերմեն-տերեն, Յամպուլին, Գարա-աե-րեն (Սև-դևա), Խամուրկյանը, Մահոնան, Կադաբաթուման, Ռիդեն, Մափսավրին, Աթինան, Ֆուրթունան և շատ այլ դետեր ու դեաակներ իրենց վտակներով։ Նահանգն արևելքից ամփոփվում է Լեկտյու ու ջրառատ Ճորոխ (հնում՝ Վոհ, Ակամ-ախ) դետով (Լեկարովթյունը՝ 345 կմ)։ Գրեթե բոլոր դետերը, մանավանդ միջին ու վերին հոսանքներում, բավականին արադահոս են, տեղ-տեղ սլանում են նեղ կիրճերով, ցած թուփվում մեծ ու փոքր քաղնեբից (սպառաժ), դույացնելով դեղատեսիլ ջրվեժներ։ Զմայլելի աեոաբան է ներկայացնում Մալա գյուղի մոտ (Տրապիդոնից հարավ-արեմուաք) Խուրշան-Կապա-

1. ՀԱՄԵՆԻ ԵՐՁԱՆ

Համշենի հինավուրց իշխանությունը գտնվում էր՝ Թուրքիայի՝ նախկին Տրապիզոնի նահանդի Լադիստան դավառի (այժմ՝ Ռիդեի նահանգ) հարավ-արևմուտքում, Բաթումի ու Տրապիզոնի միջև, Ռիդե և Աթինա ծովափնյա քաղաքների հարավ-արևելքում, Պարիսարյան (Պոնտական) լեռնաշղթայի երկնաքեր դադաթի՝ Քաջքարի (3937 մ)¹ ստորոտում։ XIX դ. վերջից մինչև 1920-ական թվականները իր հիմնական տարածքով վարչականորեն կոչվում էր Համշենի դավառակ։ Մովեդեբքից ուղիղ դժով մինչև լեռների ջրաբաշխ դադաթը շուրջ 100 կմ է։ Քաջքարը, ինչպես նշվեց վերը, կոչվում է նաև Վարշամ, Վարսաո (թուրք․՝ Կաշկտը)։ Ըստ անդական ավանդության, «Վարշամ» անունը կապված է ս. Վարդանանց նշխարի հետ․ որ իրր Ավարայրի ճակատամարտի վերջին զրվադը անդի է ունեցել այս դժվարամաաչելի ձորերում, և հայ նախարարներից շատերը այստեղ են ապաստանել ու Տայոց Որջնհաղ դյուղի մոտ։ րադմիցս ճակատամարտել հակառակորդի գեմ։ Այս Որջնհաղ դյուղը գոյություն ուներ նաև մեր

նից՝ 150 մետր բարձրությունից․ արժաթավարս կոհակներով թափվող համանուն ջրվեժը։

Հանրահայտ է դետերի նշանակությունը ընակչության տնտեսական կյանքում։ Նահանդի ոչ մի գյուղում հողմադաց չի եղել։ Հացահատիկ աղալու միակ միշոցը դետերի վրա կառուցված ջրադացներն էին։ Ջրի ուժով էին աշխատում նաև ջրկապալները (կանեփաթակ)։ Անգնահատելի է դետերի դերը նաև այս երկրամասի անասնապահության դարդասցման ասպարեղում։

Տեղերմեն-տերե դեաը, հին դարերից օդաագործվելով անտառանյութ, այդ թվում նաե մեծ խնակություն մանկարժեք տոսախ փոխադրելու համար, հույներից ստացել էր Բիքսիտիս (Տոսախ) անունը։

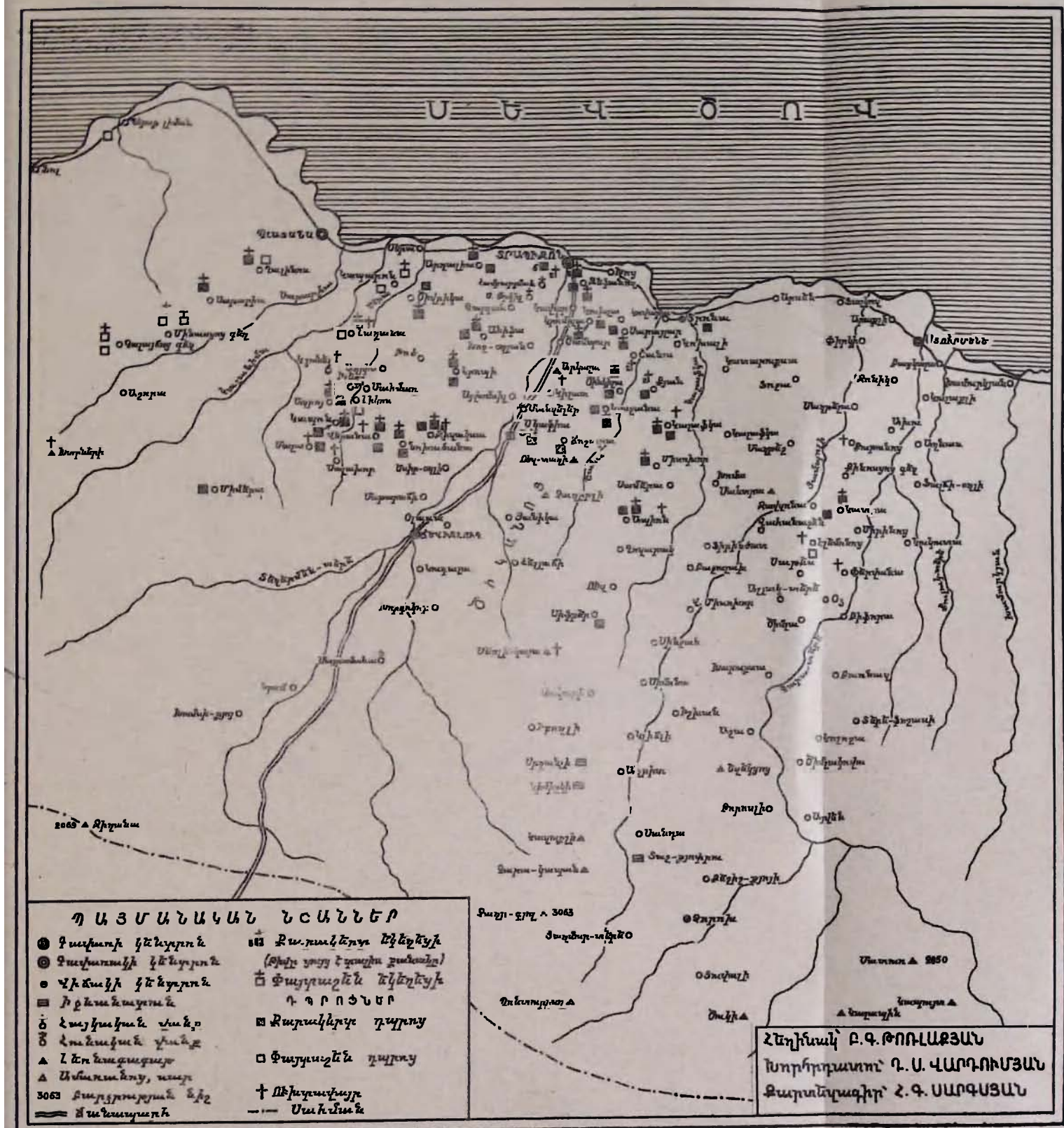
Մինչև XX դ. առաջին-երկրորդ աստնամյակները նահանգը ղուրկ էր երկաթուղային և ավտոմոբիլային տրանսպորտից։ Մարդկանց և բեռների փոխազրույնը գերադանցապես կաաարվում էր գրաստով (էշ, ձի, ուղտ)։ Հեռավոր վայրեր՝ Պարսկաստան, Վան, Սերաստիա, փոխադրումները կաաարվում էին հիմնականում ուղտերի, մոտակա շրջանները՝ ձիերի, ջորիների կարավաններով։ Զիաքարշ սալերով փոխադքում էին դիաավորապես պետական փոստն ու դանձերը։ Այդպիսի սալերին լծում էին 3—4 դուլդ սընթաց ձի։

օրերում (1913—1915 թթ.), Ճորոխի աջ ափին և կարևոր հանգրվան էր այդ երկրով անցնող ուղեվորների համար։

Թուրքերի կողմից Պոնտոսը նվաճելուց հետո (1461 թ․) Համշենը, որպես դավառակ, մտնում է Լադիստան դավառի մեջ։ Համշենի սահմաններն էին՝ արևելքից աջաբացիների երկիրը (որոնց փոքրը մասն այժմ ապրում է Թուրքիայի սահմաններում, Ճորոխից արևմուտք, իսկ մեծամասնությունը բնակվում է Աջարական ԻՍՍՀ-ում)։ Հյուսիսային ծովեզրյա մասը լադերի երկիրն էր, որոնք տարածվում էին Ռիդեից մինչև Խոփա։ Հյուսիս-արևմուտքում գտնվում էր հունարնակ Օֆ դավառակը (որն առաջիններից էր բոնի մահմեդականություն ընդունողների թվում)։ Հարավարևմելյան լեռնային կածաններով Համշենի դավառը կապված էր Սև-դետին (Սյուրմենն դավառակ)։ Հարավից Պարիսարյան լայնանիստ լեռներով անջատված էր Տայոց աշխարհի հարավային գավառներից (Արոաաց-փոր)։ Քաջքար աժդահան անմաաչելի պատնեշ է հանդիսացել Համշեն երկիրն ասպաաակող վայրադ հակառակորդների դեմ։

^[1] Տե՛ս «Ժամանակակից Թուրքիան»։

Կրթական և կրոնական օջախներ (սխեմատիկ քարտեզ)

զորյակներ այն հարավոր անդեկոթյունները սխալ. որոնք ժամանակին դրի են առել մեր երախտավորները (Ս. Հայկունի, Գ. Ինճիճյան, Հ. Տաշյան, Պ. Խումասյան, Մ. Բժշկյան և ուրիշներ):

1. Համշեն (Հասամաշեն, Բաշ-Հասաշեն), նույնանուն շրջանի ղրխավոր և անցյալում իշխանանիսա ավանը Պարխար լեռնապարի ծովահայաց սաորոտում: Համշենից Տրապիզոն հինգ օրվա ճանապարհ է: Համշենի միջով անցնում է նույնանուն գետը: Մոսակա լեռնագագաթին կար մի ավերակ բերդ:

2. Պարխար, Հասաշենից արևելք, Ֆուրթունա գետի աջ ափին, մահմեդականացած հայկական գյուղ:

3. Տուվի, Ֆուրթունա գետի աջ ափին, Համշենից հարավ մեկ օրվա ճանապարհի վրա: Մահմեդականացած հայկական գյուղ է:

4. Նղենովիտ, Հասաշենից մի քանի ժամվա ճամփա հարավ, Հասաշեն գետի աջ ափին, մահմեդականացած հայերով բնակեցված առաջավոր գյուղերից մեկն էր:

5. Խևալի, Համշենից ութ ժամ հեռու՝ դեպի Խաթուր, լարձր լեռան վրա հիմնված, մահմեդականացած հայերով բնակեցված գյուղ: Հայանի է այս շրջանի մեղրը:

6. Նոշանա, Ֆուրթունա գետի ափունքի մոտ, ձախ ափին, մահմեդականացած հայերով բնակեցված գյուղ, որը Համշենից մեկուկես օրվա ճանապարհի վրա է:

7. Բալովիտ, անառախիա հովտում, արգավանդ հողերով հարուստ, մահմեդականացած հայերով բնակեցված գյուղ: Բալովիտից աջ հոսում է համանուն վտակը, որը թափվում է Ֆուրթունա գետը: Այստեղի անտառներում կան արջ, վայրի այծ, որոնց մորթին ձմռանը սև գույնից կարմրի է փոխվում:

8. Խաչավիթիք, Համշեն ավանից 3—4 ժամվա ճանապարհ դեպի հյուսիս, Համշեն գետի աջ ափին գանվոդ բարերեր գյուղ, որը բնակեցված է մահմեդականացած հայերով:

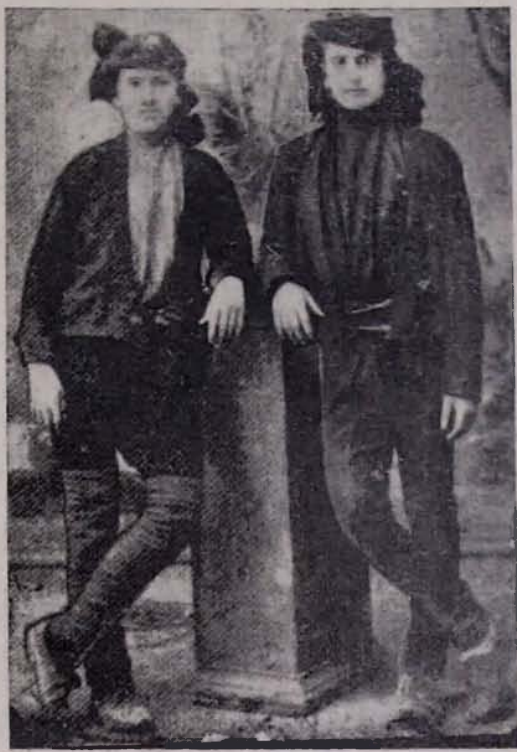
9. Ներֆին-Վիթա, մահմեդականացած հայերով բնակեցված գյուղ Ֆուրթունա գետի վտակի աջ ափին:

10. Վերին-Վիթա, մահմեդականացած հայերով բնակեցված գյուղ Ֆուրթունա գետի ձախ ափին:

Բռնի կերպով մահմեդականացած հայկական բնակավայրեր են նաև Մարմանդ, Վանե, Պատառ, Զուղա, Մակրեինց, Ժանընդնոց, Քոշաենց, Յոթփարա, Ուղենց, Մեծմուն, Մանլի, Բողինա, Բալին-քյոյ, Մափարի, Մելեակուր, Գուշիվա, Խոշնիշին, Ուսկարդա, Օրթա-քյոյ, Ամոդդա, Մուլե-

մից, Շենիլ, Կավկամև և այլ գյուղեր. Արտաշեն և Դիլ-Կալե ամրոց-բնակավայրերը և շատ այլ ամրոցներ ու գյուղեր, որոնց մասին առայժմ զրեթև ոչ մի անգեկոթյան կամ հիշատակման չենք հանդիպել:

Ինչպես բուն Համշենի շրջանի. այնպես էլ հետագայում ողջ Պոնտոսով մեկ սփռված համշենալիների հիմնադրած կամ նրանցով բնակեցված բնակավայրերի մեծ մասի անվանում-

2. Համշենահայեր, 1914 թ.

ները թուրքական իշխանությունների կողմից կամ հիմնովին փոխվել են, կամ էլ աղավաղվել այնպես, որ հայկականի ոչ մի նշույլ չի մնացել: Այնուամենայնիվ, շատ բնակավայրերի անվանումներ պարզորոշ վկայում են նրանց ինչպես հայկական լինելը, այնպես էլ ստվարախիա հայությամբ բնակեցված լինելը: Որպես այդպիսիք կարելի է հիշատակել հենց Համշեն և Արտաշեն (Աե ծովի ափին) քաղաքները, նույն Արաաշեն անվամբ ամրոց-բնակավայրը Արաաշեն քաղաքից դեպի հարավ շուրջ երկօրյա ճանապարհ հեռավորությամբ, Տափ, Եղնովիտ, Բալովիտ, Խաչավիթիք, Վանե, Պատառ, Մեծմուն և այլ բնակավայրերը, Քաջքար ու Թեթեթիք լեռները, Խաչքարո հուշավոր վանքը և այլ անվանումներ: